

LES HISTÒRIES QUE AMAGUEN LES ESTRELLES

L'origen mitològic dels signes del zodíac a l'antiga Grècia

El firmament està plegat de figures llegendàries, entre elles les del Zodíac. Són les estrelles que en temps remots començaren a catalogar sumeris, grecs i àrabs d'acord amb el seu imaginari mitològic. SÀPIENS ressegueix les seves passes. Per Antoni Janer Torrens. Amb l'assessorament de Josep Maria Oliver, membre de la junta directiva de l'Agrupació Astronòmica de Sabadell.

Cada dia, quan el Sol es pon, el cel se'ns obre com un autèntic llibre d'història. Noms com Andròmeda, Cassiopea, Sagitari, Júpiter i Altaïr ens evoquen temps ancestrals en què les estrelles eren objecte d'adoració. I no per casualitat. A l'antiguitat l'home dirigia la seva mirada cap a la immensitat del firmament amb una mescla de por i fascinació. Era per sobre del seu cap on veia que es produïen els fenòmens més espectaculars: núvols, raigs, trons i vents. Aviat descobrí que el comportament dels astres tenia una certa influència en tot el que succeïa a la Terra. Per exemple, l'aparició d'un cometa podia augurar un fet importantíssim com la mort d'un rei; un eclipsi podia ser un presagi de fam, epidèmia o qualsevol altre desastre natural. I a partir d'aquesta suposada correlació, va ser quan la humanitat va començar a ordenar aquella cúpula celeste que tant li condicionava la vida. L'astronomia, doncs, naixé al mateix temps que l'astrologia. Calgué posar nom a aquells éssers superiors i poderosos que actuaven de profetes.

Primers intents

Ja a la prehistòria es dugueren a terme els primers intents d'observació del firmament. S'han trobat incisions que feien els nostres avantpassats llunyans en ossos d'animals per a representar les fases de la Lluna, la primera referència per mesurar el temps que tingué la humanitat. Del període Neolític també data el famós monument megàlit de Stonehenge (Anglaterra), que suposadament pogué servir com a observatori astronòmic. El cel no trigà a convertir-se en un gegantesc calendari agrícola que, amb el pas de les estacions i amb el Sol com a principal protagonista, indicava quan sembrar i quan recol·lectar —a poc a poc el calendari lunar fou substituït per un de solar.

Fou a Mesopotàmia (l'actual Iraq) on fa més de quatre mil anys els sumeris agruparen les estrelles en constel·lacions, és a dir, en grups, tal i com indica la seva etimologia llatina (*co*, conjunt, i *stella*, estel). Mentre les classificaven observaren que hi havia astres que es movien de forma independent a la resta: són els cinc planetes (en grec, “errant”) que la tradició romana ens ha llegat amb els noms de Mercuri, Venus, Mart, Júpiter i Saturn. Aquests cinc astres, juntament amb el Sol i la Lluna, que s’anaven alternant durant el dia i la nit, es convertiren en els seus déus principals que acabaren donant lloc als set dies de la setmana –els de cap de setmana ens han arribat, però, modificats: dissabte, corresponent al dia de Saturn, té l’origen en el dia del descans jueu, el *shabbat*; i diumenge, dedicat antigament al Sol, deriva de *dies dominicus*, “el dia del Senyor”. No fou casual que els planetes rebessin noms de déus. Eren els que destacaven amb més força al firmament i, per tant, els que podien tenir una relació més directa amb qualsevol fenomen natural que es produís. La resta d’estrelles eren vistes pels sumeris com a actors secundaris i, com a tals, foren batejades amb noms de més baix perfil: herois, monstres i sobretot animals, un detall que ens remet a la cultura ramadera i nòmada dels primers astrònoms.

Els signes del Zodíac

A l’hora de catalogar les estrelles, els sumeris dividiren el cel en regions. La regió on aparentment transiten el Sol i els planetes fou dividida en dotze parts iguals (una per a cada mes de l’any) i a cadascuna d’elles se li assignà una figura determinada. Més endavant els grecs anomenaren aquesta regió com la del Zodíac (paraula composta per *zoon*, “figura” o “animal”, i *odós*, “camí”). Els seus noms ens han arribat, a través del sedàs de Roma, de la següent manera: Àries, Taure, Bessons, Càncer, Lleó, Verge, Balança, Escorpió, Sagitari, Capricorn, Aquari i Peixos -els xinesos, els egipcis o els maies també tingueren el seu propi Zodíac encara que amb figures diferents. Paral·lelament a l’astronomia, l’astrologia s’atreví a fer prediccions dels destins humans en base a la situació del Sol respecte a les constel·lacions del Zodíac. És així com sorgí la ciència de l’horòscop (del grec *orós*, “horitzont”, i de *skópeo*, “examinar”) -la meteorologia (del grec *metéoros*, “elevat, a l’aire”, i *lógos*, “tractat”) també naixé força contaminada per l’astrologia, donat que qualsevol fenomen natural es prestava a ser interpretat com a una manifestació del poder diví.

En la mitologia grega eren molt habituals els episodis en què un déu immortalitzava un personatge convertint-lo en estrella. Era el que es coneixia com a *catasterismes* (“col·locat entre les estrelles”). El primer que s’atreví a plasmar-los en un llibre sota aquest mateix títol fou Eratòstenes de Cirene, al segle III aC –segles més tard molts d’aquests relats foren recreats magistralment pel poeta llatí Ovidi en la seva cèlebre obra *Les Metamorfosis*. Seguint l’imaginari mitològic grec, la constel·lació sumèria de *Mul-Mul* fou rebatejada amb el nom de Plèiades (“colomes”) en honor a les set germanes que Zeus elevà al cel un cop aconseguiren fugir, sota l’aparença d’unes colomes, de les urpes del terrible gegant Orió. Altres estrelles foren reinterpretades. Allà on els mesopotàmics havien vist un carro, els grecs veren l’Óssa Major, l’óssa en què Àrtemis transformà la nimfa Cal·listo (“la més bella”) com a càstig per haver entregat la seva virginitat al patriarca olímpic –la deessa exigia a les seves companyes la mateixa castedat que ella practicava. Un cop transformada en óssa, Àrtemis llançà contra seva una gossada perquè la devorassin. Espantat, Zeus la va acollir i la va pujar al cel, convertint-la en constel·lació. Àrtemis també convertí en óssa una altra nimfa, Fenice, que tampoc no s’escapà de caure als braços de Zeus. Al cel passà a ser l’Óssa Menor. L’Estrella Polar que hi ha a l’extrem d’aquesta constel·lació fou coneguda com a *Kynosoura* (“cua de gos”). I com que els grecs solien relacionar les terres amb els estels que semblaven assenyalar-les, la regió del nord compresa entre l’Óssa Major i la Menor es va anomenar *Artikós* o “terra del gran ós”. D’aquí ve el nom d’Àrtic. Per contraposició, la regió del sud fou anomenada Antàrtica –el prefix *ant*, en grec, significa oposat.

Perseu, l’heroi que donà mort a Medusa -la fera de mirada petrificant-, tampoc trigà a tenir la seva pròpia constel·lació. El seguiren el seu cavall alat, Pegàs, la seva estimada Andròmeda i els pares d’aquesta, Cassiopea i Cefeu. I com a recordatori d’aquesta història d’amor no podia faltar a la bòveda celeste Cetus (“la balena”), el monstre marí que Perseu matà per poder salvar Andròmeda. Reconèixer en el cel les formes de personatges mitològics com aquests tenia una doble funció. D’una banda, permetia identificar més fàcilment les estrelles que tenien una major importància en la vida quotidiana (l’inici del solstici i de l’equinoci, l’inici de la sembra o de la sega, l’època de les inundacions, etc...). De l’altra, en alçar la mirada es tenien presents determinades històries dipositàries de la cultura d’un poble, en aquest cas el grec.

Noves aportacions

Si avui sabem tantes coses de l'astronomia a l'antiguitat és gràcies a Claudi Ptolomeu. Al segle II dC. aquest savi d'Alexandria s'encarregà de compilar en un llibre totes les aportacions que havien fet els seus predecessors en la matèria -aquest llibre fou conegut en àrab *Almagest* ("el més gran"). En total arribà a classificar 44 constel·lacions. La seva tasca de catalogació no fou represa fins al segle VII dC. I no precisament pels romans, sinó pels àrabs, que estaven molt preocupats a saber orientar els seus edificis i les seves pregàries cap a la Meca. A ells devem el nom d'estrelles com *Aldebaran*, *Altair* (que vol dir "el vol de l'àguila"), *Betelgeuse*, *Rigel* o *Vega*. A partir del segle XV qui continuaren pendents del cel foren els navegants europeus que es llançaren a la conquesta de nous mons. Molts d'ells, per no perdre el nord en les seves travessies en alta mar, es veren obligats a batejar noves estrelles -Ptolomeu, des de la seva Alexandria natal, no havia pogut observar l'extrem austral del firmament.

Totes aquestes estrelles ja es pogueren copsar amb major nitidesa a partir de 1609, quan l'italià Galilei Galileu va posar al servei de l'astronomia el primer telescopi -els instruments que fins aleshores s'havien fet servir per observar el cel eren bastant rudimentaris. Però Galileu també imposà una altra manera de veure l'Univers: defensà a ultrança la teoria heliocèntrica -el Sol en el centre del Cosmos i no la Terra- que havia proposat Copèrnic pocs anys enrere seguint una idea no prou valorada al segle III aC quan la plantejà l'astrònom grec Aristarc. D'aquesta manera s'arribà a la conclusió que la Terra gira sobre el seu eix una vegada al dia en el que es coneix com a rotació -donant lloc al dia i a la nit- i gira alhora al voltant del Sol una vegada a l'any en el que es coneix com a translació -donant lloc a les estacions. A partir d'aquesta teoria, la Terra, des d'on l'home catalogava les estrelles, fou considerat un planeta més i entrà a formar part del Sistema Solar. Aquest, a la vegada, s'encabí en el món de les galàxies (del grec *galáctos*, "llet"), un conglomerat de milions d'estrelles i de núvols de gas i pols.

De galàxies a l'Univers n'hi ha moltes, però la que correspon al nostre Sistema Solar fou coneguda com la galàxia de la Via Làctia. A aquest nom la tradició també li volgué atribuir un relat mitològic. És el que fa referència al mite d'Hera i Alcmena. Alcmena era una mortal amb qui Zeus havia tingut Hèrcules (l'Hèrcules llatí). El patriarca de l'Olimp volia que el seu fill, cridat a ser un heroi, esdevingués immortal. Com a requisit

havia de ser alletat per la seva muller Hera, que estava molt ressentida amb la infidelitat del seu marit. Zeus, amb tot, aconseguí endormiscar Hera perquè Hermes, el missatger dels déus, col·loqués el nadó al seu pit. Però el petit Hèracles ja donà símptomes de la seva força en mossegar la mamella d'Hera. De seguida la deessa es despertà i, en veure'l als seus braços, el llançà lluny. Tot i així, no pogué evitar que la llet que fluï del seu pit deixés en el firmament una estela que rebé el nom de Via Làctea, “el camí de llet”.

Astronomia i astrologia, el divorci

Són ben conegudes les fortes crítiques que va rebre la teoria heliocèntrica de Galileu per part de l'Església. Aquesta, amb tot, mai no va arribar a donar l'esquena a l'astronomia com si féu, en canvi, amb l'astrologia que als seus ulls era una heretgia per contradir el poder de Déu. Tot i així, hi hagué intel·lectuals cristians, com l'espanyol Miguel Servet (1511-1553), disposats a defensar l'astrologia. No en va, molts d'ells fins i tot volgueren relacionar el naixement i la mort de Jesucrist amb dues senyals celestes que suposadament s'havien produït: primer, l'estel vist pels Reis Mags fou interpretat com l'anunci d'una nova religió; després, la constatació d'aquest fet arribà en forma d'una llegenda segons la qual, després que el fill de Déu fou crucificat, hi hagué un eclipsi solar que sumí Palestina en les tenebres.

És a partir del segle XVIII, en l'anomenat “segle de les llums”, quan es produeix el divorci definitiu entre l'astrologia i l'astronomia. Mentre la primera fou considerada una pseudociència, amb connotacions esotèriques, la segona s'alçà com la vertadera ciència capaç de desxifrar el cel. D'aquesta manera, els estudis s'anaren intensificant. El 1781 es descobrí un nou planeta, Urà; el 1846, Neptú; i el 1930, Plutó, que fa poc ha deixat de ser-ho. Abans, al 1922, la Unió Astronòmica Internacional ja havia fixat en 88 les constel·lacions en les que es divideix el cel -més de la meitat són de procedència grega, les que catalogà al segle II dC Ptolomeu. Totes elles cada nit esdevenen els fars de la nostra història. Per poder-les contemplar només hem de fugir de la contaminació lumínica tan pròpia avui dia de qualsevol nucli poblacional.

Els noms dels planetes

Els astrònoms de l'antiguitat només coneixien cinc planetes que la tradició llatina ens ha llegat amb els següents noms: Mercuri, el que estava més a prop del Sol i que prengué el nom del missatger dels déus per ser el que es movia amb major rapidesa; Venus, la deessa més bella va donar nom al planeta més brillant (l'únic planeta que porta nom femení); Mart va prendre el nom del déu de la guerra pel seu color vermellenc; i no podien faltar Júpiter, el sobirà de l'Olimp, i el seu pare Saturn. Els noms dels satèl·lits (del llatí *satelles*, "acompanyant") que s'assignà a cadascun d'aquests planetes guardaven una estreta relació amb la figura mitològica que representaven. Així, Júpiter tingué per satèl·lits quatre dels seus grans amors: les joves Europa, Ios, Cal·list i el jove Ganimedes –aquests foren els satèl·lits que va identificar Galileu amb el seu telescopi.

La visió geocèntrica dels primers temps féu considerar també com a planetes la Lluna i el Sol. Posteriorment els astrònoms que descobriren els altres tres planetes respectaren la tradició clàssica. Urà, pare de Saturn, porta el nom del primer déu que dominà el cel; Neptú va prendre el nom del germà de Júpiter; i per últim Plutó feia al·lusió a l'altre germà de Júpiter sobirà del món d'ultratomba –el seu nom era apropiat per al planeta que estava més a lluny del Sol i que, per tant, ocupava una regió fosca com l'Hades. Ara el número de planetes es redueix a vuit: quan s'imposà la visió heliocèntrica del món s'incorporà la Terra i es descartaren la Lluna i el Sol. Recentment, el 2006, Plutó també fou descartat.

ELS MITES DEL ZODÍAC

<p>ÀRIES</p> 	<p>És el moltó (el mascle de l'ovella), alat i amb llana d'or, que recorda l'episodi de Jàson i els argonautes. Zeus l'havia donat als germans Frixos (al·lot) i Hel·le (al·lota) per evitar ser sacrificats a mans del seu pare Atamant, rei d'Orcòmenos. El moltó se'ls emportà cap a Orient, però durant el camí Hel·le va caure a la mar, a l'estret anomenat per aquest motiu Hel·lespont ("la mar d'Hel·le") i que actualment correspon al mar de Màrmara, que uneix el mar Negre i l'Egeu. Frixos va poder arribar a la Còlquida (l'actual Geòrgia), on el rei Eetes el va acollir. Llavors, Frixos va sacrificar el moltó i va oferir el seu daurat velló al rei per agrair-li la seva hospitalitat. Aquest el consagrà a Ares (déu de la guerra) penjant-lo dalt d'una alzina. Jàson necessita aquesta llana per esdevenir rei de Iolcos. Abans, però, hagué de matar el drac que la custodiava. Ho aconseguí gràcies a l'ajuda de Medea, filla de Eetes.</p>
<p>TAURE</p> 	<p>Fa referència al toro blanc en què es transformà Zeus per poder seduir Europa, la princesa fenícia que acabà donant nom al nostre continent. Un cop se li pujà sobre, Zeus se l'endugué mar enllà fins a Creta. El mite és l'inici de la cultura taurina en la Mediterrània. De Zeus i Europa naixé Minos, el mític rei de Creta. Arribà al tron després que Posidó li enviés, de la mar, com a senyal, el toro salvatge que va capturar Hèracles en el seu setè treball. Pasífae, la dona de Minos, s'enamorà d'aquest toro per càstig diví. De la seva unió naixé el famós minotaure del laberint de Creta que matà Teseu.</p>
<p>BESSONS</p>	<p>Són els bessons Càstor i Pòl·lux, també coneguts com a <i>Diòscurs</i> ("fills de Zeus"), que participaren en l'expedició dels argonautes. Germans de la famosa Hèlena de Troia, naixeren d'un ou que posà Leda, la reina d'Esparta, després d'haver copulat amb Zeus, convertit en l'ocasió en cigne. Aquell mateix dia, però, Leda també s'uní amb el seu</p>

	<p>marit, el rei Tindàreu, de manera que es creia que Càstor era fill de Tindàreu (i, per tant, mortal), i Pòl·lux, de Zeus. Càstor fou famós per la seva habilitat per domar cavalls i Pòl·lux per la seva destresa en la boxa. Segons la llegenda, els germans lluitaren contra Idas i Linceu, fills d' Afareu, rei dels messenis, per la possessió d'un ramat de bous. En el combat, Càstor morí traspassat per la llança d'Idas, i Pòl·lux venjà el seu germà matant Linceu, mentre que Zeus fultminà Idas amb un llamp. Pòl·lux va demanar a son pare, Zeus, que li permetés seguir el seu germà, del qual no es volia separar. El déu va escoltar els precés del seu fill i va col·locar els dos germans al firmament.</p>
<p>CÀNCER</p> 	<p>És el cranc gegantí que Hera, acèrrima enemiga d'Hèracles –fruit d'un adulteri del seu marit Zeus amb la mortal Alcmena–, va enviar a la terra perquè matés el llegendari heroi grec mentre aquest lluitava contra la temible serp Hidra. Hèracles, però, aconseguí esclafar el crustaci i Hera, per recompensar l'ajuda de l'animal, l'elevà al cel en forma de constel·lació.</p>
<p>LLEÓ</p> 	<p>Correspon a l'indomable Lleó de Nemea, fill de Tifó i Equidna, que devastava els camps devorant les persones i el bestiar. Es tractava d'un animal invulnerable, ja que no el podia matar ni tan sols ferir cap arma. Hèrcules, però, aconseguí matar-lo en el seu primer treball estrangulant-lo. Un cop escorxat l'animal, el seu cap li serví de casc i la seva pell d'armadura. Zeus transformà el lleó en constel·lació per honorar la gesta del seu fill.</p>
<p>VERGE</p>	<p>Es tracta de l'única figura femenina del zodíac .a l'antic Egipte l'associaven amb Isis. Se la relaciona amb Astrea, la deessa verge que portava els raigs de Zeus. Juntament amb la seva mare Temis personifica la Justícia. Quan acabà</p>

l'edat d'or a la terra i els homes desafiaren la seva autoritat, Astrea buscà la felicitat entre les estrelles.

BALANÇA

És l'únic signe de l'horòscop que no representa un ésser viu. Segons algunes versions, el seu origen el trobem en el relat mitològic del signe que el precedeix, Verge. Quan Astrea, deessa de la justícia, va tornar al firmament la balança que sostenia als seus braços es convertí en una constel·lació a part.

ESCORPIÓ

El seu origen es troba en la llegenda d'Orió, el gegant caçador fill de Posidó. Aquest gegant va intentar violar Àrtemis, la deessa de la caça, la qual, per treure-se'l de sobre, li envià un escorpí que el va picar de mort al taló. En el firmament, la constel·lació Escorpí està a l'altra extrem de la d'Orió, que intenta evitar la seva picada.

SAGITARI

Sagitari en llatí vol dir "arquer". Al·ludeix al centaure Quiró -meitat animal, meitat humà- que crià herois com Jàson, Aquil·les i Hèracles. Fou elevat a constel·lació

	<p>després que Hèracles accidentalment el ferís de mort amb una fletxa. La ferida que li produí fou tan dolorosa que Quiró va cedir la seva immortalitat a Prometeu per poder així morir i escapar al dolor (Aquí trobam una incongruència perquè Prometeu, com a tità que era, ja era immortal).</p>
<p>CAPRICORN</p> 	<p>Capricorn vol dir “de banyes de cabra”. Representa Ègipan, una fera amb banyes al cap. Era fill d’Almaltea, la cabra que nodrí Zeus de petit, quan la seva mare, Rea, l’amagà de les urpes del seu pare, Cronos. Aquest el volia devorar per evitar que el destronés, tal com havia dit una profecia. Ègipan, per tant, fou el germà de llet de Zeus. Vivia amb ell a la muntanya Ida, a Creta. Fou ell qui trobà el caragol de mar que permeté a Zeus imposar-se en la coneguda titanomàquia. En prendre Zeus el poder, el va posar a les estrelles. Té una cua de peix que recorda el caragol de mar que donà la victòria a Zeus.</p>
<p>AQUARI</p> 	<p>La mitologia identifica Aquari amb Ganimedes, fill de Laomedont, rei de Troia. Era un dels mortals més bells. Zeus s’enamora bojament d’ell. Per estar el seu costat el raptà sota la figura d’una àguila i se l’emportà a l’Olimp, on Ganimedes es convertí en l’encarregat de servir el nèctar, la beguda dels déus. És per això que sempre porta a les seves mans una gerra d’on raja líquid.</p>
<p>PEIXOS</p>	<p>Fan referència al mite de la fugida d’Afròdita del monstre Tifó. Un dia Tifó decidí escalar la muntanya de l’Olimp. En veure’l, tots els déus fugiren atemorits. El monstre, però, només perseguí Afròdita, captivat com estava de la seva bellesa. La deessa escapà amb el seu fill Eros a la vorera del riu l’Eufrates, on ambdós es transformaren en peixos. Per assegurar-se que no es perdrien, es lligaren amb una corda. En el cel podem veure, per tant, la mare i el fill</p>

units per una corda.

Per saber-ne més

PÀMIAS, JORDI. *Erastòstenes de Cirene, Mitologia del cel. Catasterismes*. Edicions La Magrana, Barcelona (2000).

ALLEN, RICHARD, *Star Names: Their Lore and Meaning*, Dover Publications, 1963.

CORNELIUS, GEOFFREY, *Manual de los cielos y sus mitos*. Ed. Blume, Barcelona, 1998.

HERRMANN, JOACHIM. *Atlas de astronomía*. Alianza Editorial, Madrid, 1984.

BELMONTE, JUAN ANTONIO i HOSKIN, MICHAEL, *Atlas de arqueoastronomía del Mediterráneo antiguo*. Equipo Sirius, Madrid, 2002.

OVIDI, *Les metamorfosis*, Quaderns Crema, Barcelona, 1996.

http://www.astrosurf.com/aagc/gt_historia_constelaciones

<http://www.astrosabadell.org/>

Tauleta sumèria del 2000 aC. amb representacions de constel·lacions

“L’origen de la Via Làctea”. Per Jacobo Tintoretto, segle XVI

Atlas de Farnese

En la mitologia grega, Atlas fou condemnat per Zeus a aguantar el món a les seves espatlles com a càstig per haver liderat la guerra dels titans contra els déus olímpics. La representació d'aquest suplici etern el trobem en la famosa escultura de l'Atlas de Farnese, datat del segle II dC. En l'esfera que sosté apareixen representades 42 constel·lacions clàssiques. Es tracta del mapa celeste més antic de les constel·lacions occidentals que ha arribat fins a nosaltres.

Volta celeste representada pel filòsof alemany Johann Buhle (siglo XVIII), basada en el llibre de l'astrònom grec Arat, *Fenòmens* (segle III aC), que és la primera obra clàssica que descriu les constel·lacions zodiacals. Arat s'inspirà alhora en les tauletes de fang mesopotàmiques *Mul-Apin* (segle VII aC.), on apareix el primer zodíac complet de la història.

Són molts els usos que s'atribueixen al famós monument megàlit de Stonehenge (al sud d'Anglaterra), datat del període Neolític. Alguns experts no descarten que servís com a observatori astronòmic.

El primer horòscop personalitzat que es coneix, basat en les constel·lacions zodiacals babilònies (sense el signe Àries) data del 409 aC. Després d'Alexandre el Gran, aquesta pràctica s'estengué primer per tot el món hel·lenístic i després pel romà.